

Radics Viktória

A fiatal Kertész

1.

2001-ben a hetvenéves Kertész Imre 35 000 oldalnyi papírost adott át az *Akademie der Künste* nevű tekintélyes berlini intézmény archívumának. Különböző kéziratosokat és gépíratokat tartalmazott a hatalmas csomag: naplójegyzeteket, vázlatokat, variánsokat, jegyzeteket, félkész és kész, de félretett műveket, leveleket, személyes iratokat, és ki tudja, még mit nem, zömében máig kiadatlan íráskörmögét – az anyag nincs digitalizálva, gondozását Madács-Laube Katalinra bízták.

Ezt az átadást Kertész *A néző* címmel kiadott naplójegyzeteiben rögzítette.¹ Eszerint majdhogyanem véletlenül került sor arra, hogy a „szellemi lenyomata”, „szellemi fejlődésének dokumentumai” Németországba kerüljenek: panaszkodott valakinek, hogy Magyarországon nem érzi biztonságban a kéziratait, erre „beindult a gépezet”, és csakhamar jelentkeztek nála a Berlini Művészeti Akadémia képviselői. Hamarosan megszületett a döntés, vagyis Kertész rábólintott a tranzakcióra; a naplójegyzetek tanúsága szerint ezt a döntést végül helyesnek és jónak találta. Ekkortájt Berlinben élt egy „munkalaksban”. „Később elnyertem a *Wissenschaftskolleg zu Berlin* egy szemeszterre szóló ösztöndíját, s annak lejáratá után egyszerűen, mondhatni, itt ragadtam” – írta „Miért Berlin?” című szövegében.² 2002-ben megkapta a Nobel-díjat, anyagi nehézségei megszűntek. 2012-ben az ő jelenlétében nyitották meg Berlinben a kézirataiból összeállított kiállítást. Hamarosan visszaköltözött a feleségével Budapestre, és 2014-ben átvette Orbán Viktortól a Szent István-rend kitüntetését.

A 2000 körüli feljegyzésekben Kertésznek sok panasza volt Magyarországra, a kulturális és az irodalmi közeget értetlennek találta: „Budapestben állandó depresszióban élek” – írta.³ Ráadásul ismét egy hasonló, bár jóval ártalmatlanabb bürokratikus szituációba keveredett, mint amit a *Jegyző-*



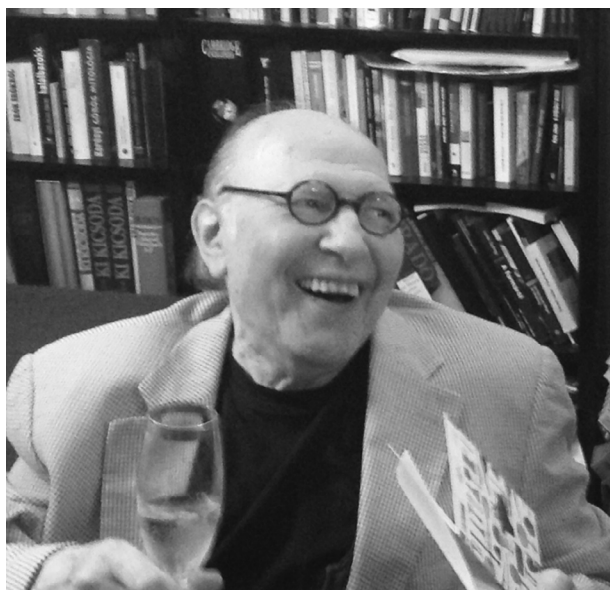
Fotó: Kóházyai János

könyvben örökített meg – ismét ki volt a téve a hivatalnokok packázásainak, amiből azt a következtetést vonta le, hogy Kelet-Európában lényegében semmi sem változik, a hatalmi viszonyok újatermelődnek.⁴

A halál Budapestén érte. Övegye, Kertész Magda néhány nappal a saját halála előtt, azzal az indokkal, hogy ez volt a férje végakarata, a cifra nevű *Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítványnak* (főigazgató: Schmidt Mária) adományozta férje írásos hagyatékának kiadási jogait,

amelyek az alapítvány egyik intézményéhez, a 2017-ben alapított Kertész Imre Intézethez kerültek. Az intézet és a berlini intézmény között rövidzárlat keletkezett, s a helyzetet tovább súlyosbítja Kertész Magda fiának, Sass T. Mártonnak – akit az író nem szeretett volna a szellemi örökösei közt látni – viselkedése az örökség ügyében. Kertész Imre életében publikált könyveinek külföldi kiadási joga a hamburgi Rowohlt Kiadónál van 70 évig *post mortem auctoris*, a magyarországi jogok pedig 2020-ig a Magvető Kiadót illették. A Kertész Imre Intézet igazgatója, Hafner Zoltán kiválóan ismeri Kertész életművét, ő szerkesztette számos könyvét és barátságban állt az íróval. Hafner a német sajtónak azt nyilatkozta, hogy Kertész Imre 2011–12-ben kb. 10 000 oldalnyi kéziratosot adott át neki, ami azóta magyarul mind ki lett nyomtatva, a személyes dokumentumok (pl. az édesanyjára és Albinára vonatkozó iratok, íráskörmög) és az 1947–49-ben írt újságcikkek kivételével.⁵

Vagy Hafner már nem az intézet igazgatója? Nem tudni, az intézet honlapján nincs feltüntetve, hogy ki az igazgató és kik a munkatársak. A német rádióból annyit sikerült megtudnom, hogy Hafner Zoltán megszerkesztette és kiadásra elkészítette azt az anyagot, amely a *Sorstalanság* előmunkálatait, az 1958–62-ből fennmaradt naplójegyzeteket tartalmazza, és 2021 őszére időzítették a könyv megjele-



Fotó: Kóbányai János

Kertész Imre 85. születésnapján

nését, erre azonban mindmáig nem került sor. Hafner állítólag tavaly nyáron beadta a felmondását azzal az indoklással, hogy az intézeten belül nincs lehetősége megvalósítani a kutatási projektjeit. Erről ennél többet nem tudni.

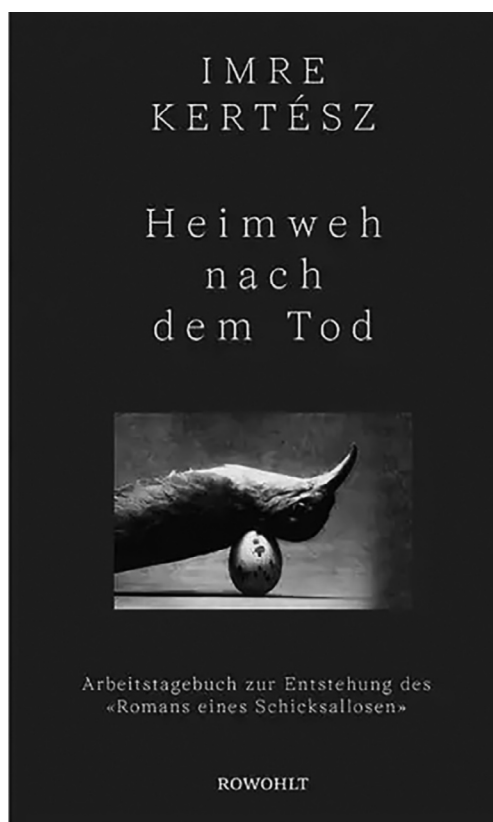
2.

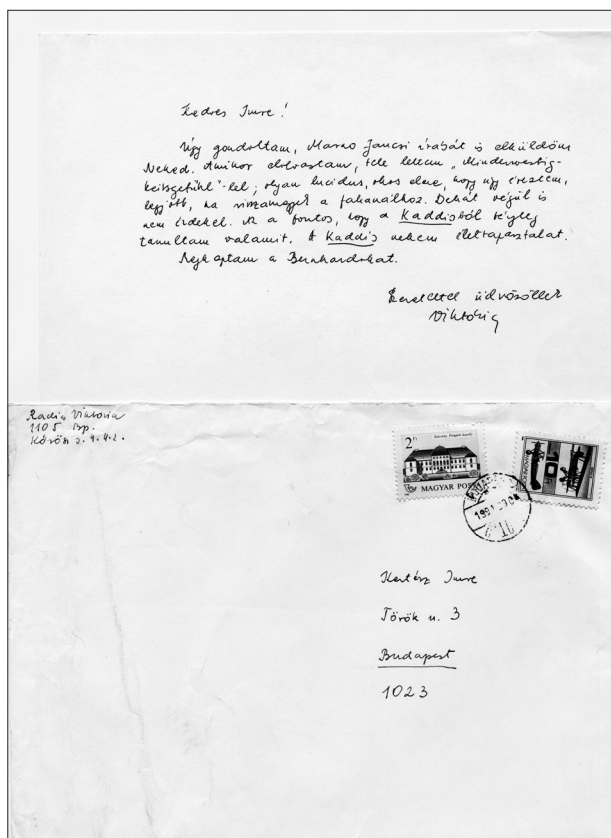
Imre Kertész: Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entstehung des „Romans eines Schicksallosen“. Herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Ingrid Krüger und Pál Kelemen. Mint einem Nachwort von Lothar Müller: A hamburgi Rowohlt Kiadónál 2022 áprilisában megjelent a Sorstalanság munkanaplója német fordításban, „Honvágy a halál után” cím alatt, hozzátartozva egy esszé vázlat a „funkcionális emberről”: Erster Entwurf des funktionalen Menschen, Heike Flemming fordításában. Így kerültem abba az abszurd – igazán kertészi! – helyzetbe, hogy német nyelven voltam kénytelen végigböngészni Kertész Imre természetesen magyarul írt, 1958 novemberre és 1962 novemberbe között született naplófeljegyzéseit, amelyek a később Sorstalanság címen megjelent – ezekben az években különböző munkacímekeket viselő – regényének előmunkálatairól, egy nagy szabású szellemi munkáról szólnak. A német kiadás magyarázó jegyzeteinek összeállításában Hafner Zoltán is segítette a kiadónak.

Rendkívül fontos naplóról van szó, amelynek nem csak filológiai és irodalomtörténeti jelentősége van (az is óriási), hanem a saját jogán olvasható

mint esszé és mint ritka szép emberi dokumentum. A munkanapló valóban „szellemi lenyomata” (Kertész Imre szavával) annak a vívódásnak, amelyen az író – azaz a jövő író – megy keresztül az alkotófolyamat előtt és közben, tágabb perspektívából pedig a holokauszt, egy nagyon súlyos kollektív és ezúttal egyéni trauma feldolgozásának nehézségeiről, már-már lehetetlenségéről vall. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy mi – és ki-ki egyéneként – vajon meg tudtuk-e ezt emészteni, feldolgozható-e ez egyáltalán, és mit lehetne tenni azért, hogy tényleg magunk mögött hagyjuk – nem a feledésre gondolok, hanem arra az eshetőségre, hogy szabaddá váljunk tőle, hogy ne féljünk tőle és ne szenvedjük el ismételt a „hétköznapi fasizmust”, amiről Kertész Imre is oly sokat írt élete végéig, ami gyakran kétségbeesésbe kergette, és amitől ő maga sem volt mentes, amikor utolsó éveiben rasszista kijelentésekre ragadtatta magát, engedvén a magyar népi rasszizmusnak, ami azóta államilag dotált nemzeti rasszizmussá „fejlődött”.⁶

Pedig Kertész élete során igazán mindent megtett, hogy fogást találjon a holokauszton – nem túlzás, hogy élete végéig birkózott ezzel a témával, ami számára nemcsak téma, hanem megtapasztalt valóság, emlék és a testébe, lelkébe íródott mély trauma,





AdK, Berlin, Imre-Kertész-Archiv

soha ki nem hevert sebzettség volt. Egész fiatalon elindult ez a küzdelem, amiről az első – most németül publikált, magyarul hozzáférhetetlen – írásos nyomok 29 éves korából származnak. Nem fogok idézni a könyvből, nem tehetem meg, mert abszurd volna, ha akárcsak egy fél mondatot is „visszafordítanék” magyarra, csak megpróbálom összefoglalni a saját szavaimmal – amelyek közé Kertész Imre szavai, kifejezései és gondolatai vegyülnek – az *Arbeitsstagebuch*, vagyis a korai munkanapló lényegét.

3.

A fiatalember még nincs harminc, de már együtt él későbbi feleségével, Vas Albinával a Török utcai garzonlakásban – a polgári esküvőre majd 1960. június 2-án kerül sor. A fiatal pár egzisztenciája bizonytalan, Kertész alkalmi munkákból él, egyvalamiben azonban biztos: hogy író akar lenni. Már korábban – *A stockholmi beszéd* szerint 1955-ben – felfedezte magában az írótehetséget és arra eszmélt, hogy az írás lesz a sorsa, és ezt a sorsot akarja, mint ha a „sorstalanságtól” (amely fogalom csak később

érlelődik meg benne) csakis annak megfogalmazásával lehetne szabadulni. Mint annyi más intuíciója, ez is igaznak bizonyult.

A „tehetséget” fiatalon sem misztifikálta: a kívülállásban találta meg a nyitját, ami egyszersemind szövekvonal és menedék. Az író az, aki kilép a sorból, aki a környező világban idegen, különálló, vagyis autonóm; aki kívülről figyeli a dolgokat, és így rálátása lehet önmagára is. Egy interjúban Kertész a „kilépni a sorból” egzisztenciális szituációját azzal a képpel világította meg, hogy valaki kilép a *menetből* – nem nehéz ebben a képben ráismerni a deportáltak és deportálandók, a kivégzésre vezetettek menetére, az „erőltetett menetekre”, és arra a konkrét menetre, amelyből a *Sorstalanság* tanúsága szerint ő maga mégsem lépett ki, amikor a fegyveresek végigkísérték őket Budapest utcáin.⁷

Az élettársával meglehetősen szegénységben élő tehetséges, életrevaló fiatalember elbeszéléseken, regényterveken dolgozik. Az ihletet nem kívül, hanem legbelül keresi: úgy gondolja, hogy belső kényszer kell vezesse a kezét, amikor leül, hogy megírjon valamit. *A stockholmi beszéd*ben ezt így fogalmazta meg: „1955 egy szép tavaszi napján váratlanul arra a gondolatra jutottam, hogy egyetlen valóság létezik csupán, ez a valóság pedig én magam vagyok, az én életem, ez a törekeny és bizonytalan időre szóló ajándék.”⁸ Meggyőződéssé érik benne, hogy a *saját tapasztalatából* kiindulva kell írnia, hisz ez minden, amit valamelyes bizonyossággal ismer. És azt kell papírra vetnie, amit sorsszerűnek, kényszerítőnek, szükségszerűnek érez, tekintet nélkül arra, hogy milyen közegben végzi az írói munkát.

A fiatal Kertész önmagának ír, és ezt nagyon sokáig így marad, sőt világhíres íróként is megtartja – igaz, akkor már kikacsintva – az önmagának való írás „műfaját”, amivel együtt jár az önmagának való elszámolás, vagyis a lelkiismereti munka kötelme.⁹ Magyarországon hosszú évtizedekig nincs publikuma. Az írás így magányos, titkos munka, az önvizsgálat, a szabadgondolkodás, az elmélkedés individuális terepe, ami egyúttal hosszadalmas előkészületek sora a Műre, amit majd lerak a világ asztalára. „Nem célszerűségből kezdtem írni, és amit írtam, senkinek sem szólt” – mondta Stockholmban, és hogy ez a Nobel-díjig valóban így volt, arról a naplói tanúskodnak.

A *Munkanapló* keletkezési évei a kádári megtorlás és a forradalom elárulásával terhes konszolidáció, a „dekadens diktatúra” évei, amikor Kertész Imre legfőbb munkája belső szabadságának a kiharcolása és írói munkájának a megalapozása volt – miközben persze kenyérkeresésre kényszerült. Elégedetlen addigi szövegeivel, az öt éven át írt és mégis be-

fejezetlen *Én, a hóhér* című „önironikus” fogalmazvánnyal, amelyen 1955 óta dolgozott, és sehogy sem bírt a végére járni – ez nem is sikerül soha. Ennek a fogalmazványnak a korai változatai is bizonyára a berlini archívumban lappanganak, kidolgozott variánsa *A kudarc* című, jóval későbbi regényben található,¹⁰ de még *A végső kocsmát* írva is foglalkozik a szöveggel, illetve a témával.¹¹ Érdekes, hogy egy Eichmannhoz hasonló, tömeggyilkos náci alattvaló figurájával kezdte el lágerélményének irodalmi feldolgozását még az Eichmann-per előtt, feltehetően Camus hatására. Fordított a nézőpontra, azt akarta volna megírni, hogy a tehetős gyilkosai hogyan gondolkodtak, nem pedig a szenvedő áldozatok „sors-talanságát”. Mint később fogalmazott, mindenkinek fel kell fedeznie magában „mind az áldozat, mind a hóhér szerepének rémületes lehetőségét”.¹² A hóhértémában nemcsak a pszichológia, hanem a totalitárius államhatalom működése is érdekl: az ilyen államformában a hatalmi létrán felfelé araszolók és leigáztak egyként kiszolgáltatottak.

Ugyanakkor, e naplója szerint, tudatfolyamában örvényként jelenik meg a *nyomor*, a testi nyomor, az éhezés, a szomjazás, a fázás és a lelki nyomor emléke, affektusai és témája – ezekben a helyenként lírai hőfokú jegyzetekben felfedezhető magának a traumának a kavargása, jelevalósággá emelkedése a halálvágytól szabadulni akaró fiatalemberben. Ezzel a kiszolgáltatott lényel szemben áll az automatához hasonló „funkcionális ember”, akinek nincsenek ilyen gondjai, és akiből könnyen „hóhér” válik.

A jövőd, még csak gyakorló író Camus-t, Thomas Mannt, Dosztojevszkijt olvas. *A Bűn és bűnhődés* megrázza és sokat gondolkodik róla, érdekesen elemzi. Egy fordított Saulus–Paulus-történetet fedez fel benne az emberről, aki elveszíti benső magát. Csodálja a merész, szigorú miliő- és sorsábrázolást. Megigézik Raszkolnyikov önismereti gyakorlatai, azaz lelkiismereti vívódásai. Raszkolnyikov az önismeretének elmélyítése végett ölt, mondja, és végül a szellem útját választotta, megtalálta az életbe visszavezető utat, mert vitális lélek volt. E vitalitásában a fiatal Kertész bizonyára magára ismert, hiszen ő is az volt, az is maradt élete végéig. Felfedezi az orosz regényben az emberi lelket *misztériumnak* tekintő szemléletet – ettől sem fog tágítani. Raszkolnyikov lelki tusájában nincs semmi racionalitás, a szeretet nála bűnhődés, és egyúttal megváltás is. A fiatal Kertész a saját lelkiismereti gyötrelmeire ismer benne.

Miközben világirodalmat olvas és a nagy művek kiváló elemzőjének bizonyul, a fiatal férjnek pénzt is muszáj keresnie, ezért belemegy a vígjátékírás kalandjába. 1959 és 1964 között öt vígjátékot írt –

Radics Viktória

Az ember mélye

(Kertész Imre: Sorstalanság)

„Én idealista voltam.”

Obersturmbannführer Eichmann

A haláltáborokról szóló dokumentumirodalom akaratlanul furcsa játékba pörgeti az olvasói tudatot: bizonyos kéjes borzongással, már-már eszeveszett kíváncsisággal lovallhatja bele magát az ember az ilyen könyvek olvasásába. Humánus vénánkat irritáció éri, erkölcsi érzékünk izgalmi állapotba kerül: a tabu vad érzéki képei ingerlik a kikezelt morált. S mint valami hajmeresztő sci-fit, úgy faljuk a múlt képtelenségeit, jelenté-
-től bizsergetve. A befogadói távlat csalása, az időmúlás trükkje, erkölcsünk félrekompenzáló jellege okozza ezt a zavart. Ugyan is képtelenek vagyunk azt magunkra venni. Megszeppenve és fürkészen bámuljuk hites képmásunkat. A szánalom, az ijedtség és a bámulat ellentmondó érzéseinek vibrálása okozza azt az izgatott borzongást, ami egy kissé a holttetem és a pornográfia szemléléséhez hasonlítható érzés, amikor az ember elé tárul az ő igazsága, amitől megrendül és amit szégyell. Nem bírjuk elfogadni, hogy azok vagyunk, mert humánusunk nem a sötét mélykéből épül fel, hanem kegyes csalásokra és elhallgatásokra támaszkodik. Az idea, s nem a természet humánus lendületeink szülője. Ami "oda-

AdK, Berlin, Imre-Kertész-Archiv

naplójában ezt piszkos kalandnak nevezi. Ám a szépirodalmi próbálkozások botladozásaival szemben ez megy neki, mint a karikacsapás, ebben a könnyű műfajban profinak bizonyul, és még szórakozik is közben. Fellélegezhet: megszabadult a terméketlenség, az írói impotencia nyomasztó érzésétől, rájön, hogy tud írni, a műfajt és közönségét azonban egyként megveti és megcsömörlik ettől a munkától. Nem tetszik neki, hogy sikeres vígjátékíró lett belőle. Lelkifurdalást érez, amiért elidegenedett a kínosan döcögő *Hóhértól*, amit mindazonáltal élete legfontosabb munkájának tart.

Közben egy másik regényterv is foglalkoztatja, *A szodamai magányos*, ami a bibliai Lótról szólt volna, és ugyancsak a diktatúra, a totalitarizmus, meg a bűn és büntelenség lett volna a témája. Ez a történet is élete végéig foglalkoztatni fogja, *A végső kocsmában* is gyakran és többféleképpen emlegeti: „Ebben a változatában Lót egy jeltelen, modern földönfutó lenne, egy korszerű diktatúra minden levében, keserű pácaiban megmártva, velük átítatva, mondta Sonderberg. Egy »displaced person«, névtelen, hontalan senki, frissen szabadult lágerlakó,

amilyen tízezzrel kóborolt az országutakon, letelepedést, befogadást, új lakóhelyet keresve”.¹³ A tervezett, regénybeli Lót egyszerre Muselmann, vagyis a végtelenségig elcsigázott táborlakó, muzulmán, vagyis „vízumért és letelepedési engedélyért ácsingózó”¹⁴ arab és zsidó abból a korból, amikor még nem létezett zsidóság. (Kertésznél az öregkori muszlimellenesség bonyolultabb, mint hinnénk.) Azonban *A végső kocsmában*, utolsó művében sem sikerül „tisztáznia”, hogy kicsoda számára ez a Lót és mit akar vele évtizedek óta, miért tekintette ezt a bibliai történetet fiatal korában „attraktív történetnek”, és miért ragaszkodik hozzá makacsul évtizedeken át. „Lót regénye”, a „tisztá ember” története sosem készült el.¹⁵

A fiatal Kertész tisztában van azzal, hogyne lenne tisztában, hisz a bőrén érzi, hogy diktatúrában él, ezen túl azonban egy szellemi korfordulót is észlel: a humanizmus végét, menthetetlenségét, amikor az ember elidegenedik a humánumtól, aminek következtében a költészet is halott. Felmerül benne még egy regényterv, melyben *A kudarcra* ismerhetünk: egy regény (a *Hóhér*) regénye, egy nagyra hivatott, ám alulmaradó író naplója, az ő gondolkodási folyamatainak az ábrázolása, egy olyan hősi regénye, aki feldolgozza a saját kudarcait, kételkedik önmagában, ám az alkotás mámorító pillanatai fontosabbak a kínlódásnál. Ebben a hősi önmagát és saját írói kudarcait ábrázolná teljesen szabadon; önmagát, aki 1957-ben a töprengő életformát, a *vita contemplatívát* választotta, mégpedig az önismeret őszinte vágyától indítva. Akárcsak ez a tervezett regényhős, ő, a naplóíró is tudatában van hibáinak, önszeretetének, nagyratörésének, dagályos stílusának. Ő is az önismeret és ezáltal a szabadság gyakorlója.

4.

1960. március 18-án váratlanul új döntés születik: meg fogja írni saját deportálásának történetét, a saját „mitológiáját”. Lemond a *Hóhérról*, amivel annyit birkózott mindhiába, és a tervezett „egy regény regényéről” is. Belső parancsnak engedelmessé válik a legsajátabb története felé fordul, ami régóta foglalkoztatja, s úgy érzi, immár halaszthatatlanná vált a feladat elvégzése.

Március folyamán megszületik a tervezett regény „forgatókönyve”. A címről gondolkodik: esetleg „Vakáció a táborban”, avagy „Haláltábor”. Lágertapasztalatának arra az epizódjára koncentrál, amikor a testi-lelki nyomor mélypontján volt és meghallotta a halál hívó szavát, módosult tudatállapot-

ba hajszolta őt a halál varázsa, más szóval apátiába merült, a nemlétebe való beleolvadás, a rothadás élvezete csábította, a teljes önfeladás, a pusztaság gyönyöre, amelynek során elmúlik az éhségérzet és nem fázik többé, érzéketlenné válik. Erre a tapasztalatra „muzulmánként” tett szert, huszonkilenc kilósan, és most úgy érzi, hogy ez volt élete döntő élménye, tapasztalata és olyan tudásra tett szert általa, amelyet muszáj megfogalmaznia.¹⁶ De hogyan? A muzulmán állapota, írja, belső pusztaságot jelent, totális elidegenedést mindentől, egyúttal azonban „csodálatos belső élmény”, „édes és beteljesítő, mint a hajnali álom”.¹⁷ Amikor betegszobába került és valamelyest meggyógyították, haragudott a sorsra, amiért nem hagyja őt meghalni. A halálvágy vágy volt az anya és az otthon után, és nem volt egyértelmű, hogy jó dolog visszatérni az életbe.

Ráérez jövendő, még cím nélküli lágerténynek stílusára is: ez a szöveg kevésbé legyen mesterkelt, mint amit eddig írt; gyermeki tisztaságú elbeszélői hangot keres. Elhatározza, hogy el fog mélyedni az emlékeiben. A mű legyen önéletrajzi, legyen hiteles és élményszerű – és pont ettől igazi költői műalkotás, nem pedig nyers dokumentálás. Legyen értelme, átokból áldássá váljék. A durva emléktanyagot tehát humanizálni kell, a költőin legyen a hangsúly, ami nem lehetetlen, hiszen a költőség benne rejlik a legborzalmasabb emlékekben is. A fiatal Kertész vágyakozást, morbid gyönyört érez, amikor visszaemlékezik a lágertételekre – az elkészült regények is majd ez a lesz a legmegdöbbentőbb motívuma. Megszagolja az új óraszíját, amelynek borszagáról az auschwitzi klóros víz jut eszébe, és ott terem.

Mindenáron azt akarja, hogy az ő lágerténye ne olyan legyen, mint a többi, mint a dokumentáris, tanúskodó típusú lágertények vagy emlékezések, tanúságtételek, de ne is valamiféle gondolat kísérlet legyen csupán, írói játék a szerencsétlenséggel. Azonban a borzalmak naturalista ecsetelésébe sem fog belemenni, nem lesz célja a lágertételek szemléletes ábrázolása. Felöltik benne, hogy nevelődési regényt fog írni, teljesen egyéni perspektívából. Olyan legyen az ő alkotása, mint egy második világháborús *Varázsheggy*. (Megjegyzem, az alig harmincéves fiatalember nagy olvasónak, kiváló és éles elméjű olvasónak bizonyul.)

Feltolulnak benne az első emlékek: az az alak, akit jóval később Tanítóként ír majd meg; a heverés a havasesőben; a fürdőház, a Revier, valaki, aki megtörölgette a testét, a kórházbarakk... Ezekkel a képekkel majd az elkészült regényben fogunk találkozni. Kertész emlékezésmunkája és írásmunkája

ja nem fedi egymást, de erőteljes, teremtő kapcsolat van köztük. A készülő mű előképe lehetne a *Feljegyzések a holtak házából*, gondolkodik – de nem, ő nem akar dokumentarista lenni, hiszen a világ, írja 1960-ban, már eleget tud a KZ-ről.

Elkezdki kialakítani a kompozíciót, ami, tervezi el, egy zárt szerkezet lesz; elkészíti a fejezetbeosztást. A Baross utcán fog végződni a regény, dönti el. Dinamikus, tempós prózát fog írni, nem engedi meg magának, hogy elveszen a részletekben. Áprilisban elkezdki írni azt a regényt, amelyet mi *Sorstalanság* címen ismerünk.

Közben tovább folyik az önanalízise, és az éleslátás perceiben elébe tárul a sorsa, amelyet kilátástalannak érez, érzékeli sorsának sodrását és ironiáját. Kettős látása van önmagáról: egy torzót lát a tükörben és egy szellemet érez magáénak. Legmélyebb önmaga nem tud otthonra találni az életében – ez a belső viszály és meghasonlás Kertésznek élete végéig a legmélyebb gondja marad, s a naplóíró végig igyekszik megmenteni ezt a bizonyos szellemet. Fiatalon nem és nem tudja megteremteni a belső harmóniát – vajon sikerült-e ez neki valaha? Kérdőre vonja magát: hiányozna belőle az igazi, szárnyaló tehetség? Annál inkább jellemzi a kritikai érzék. Attól tart, hogy a féltehetség szomorú sorsa vár rá. Ekkor indul el az a folyamat, hogy Kertész mindenáron bizonyítani akar.

Közben érkeznek a felkérések vígjátékíráásra – szíve szerint ezek elől is a regényírásba menekülne. Úgy véli, a tervezett munka könnyebben fog menni, mint a *Hóhérr*, ezt szabadabban tudja majd írni. Szorong azonban: ha ez a próbálkozás is kudarcba fullad, azt már nehezen tudná elviselni. Korábban magabiztosabb volt, dacosabb, egyértelműbben döntött az írás mellett, noha nem fejezett be semmit, ehelyett vígjátékíró lett belőle... Az (ön)megvetés érzése, amitől világhíres íróként sem fog majd tudni szabadulni, itt gyökeredzik meg benne.

Április végére elfogja a bizonytalanság, elveszíti a hitét a deportálásregényben és megkérdőjelezi döntését: talán csak szalmaláng volt a nekibuzdulás. A láger nem regénytéma. A láger mint riport, mint dokumentum elavult, ő valami mást akar, műalkotást akar létrehozni – a főhősének azonban, aki egy jelentéktelen figura, szűkös a látószöge, és a regény kerete is szűkre szabott, a történet pedig vékonyka. A kisrealizmus, amit elkezdett kialakítani, naivnak, stílustalannak tűnik a szemében. Tart a naturalizmustól is, meg a zsurnalisztikus realizmustól is. Nem, nem ezt akarja, neki egészen másmilyen a művészi ideálja, ironikusabb és emelkedetebb, intellektuálisabb stílust, kemény tárgyilagosságot és hűvös ironiát kíván.

Április 26-án úgy dönt, hogy mégsem fogja megírni a deportálásregényt, és véglegesnek érzi a döntését. Nem dolgozta még fel a lágertapasztalatát, a tervezett forma pedig banális, az egyes szám első személyű elbeszélés korszerűtlen, érzelmes. Elfogja a kétségbeesés, abszurdnak találja az életét, a magányos, titkos (írói) életvitelét pedig értelmetlennek és öncsalásnak. Bántja az is, hogy elidegenedett az emberektől. Azt fontolgatja, hogy ismét fölveszi a vígjátékíró-szerepet (egy musical, egy tragédiában végződő komédia ötletét fontolgatja), vagy visszatér a *Hóhérr*hoz, szisztematikusan gondolkodik rajta és elmélyül benne, naplót vezet a gondolatairól, megkeresi a költőit egy borzasztó számadásban, amelynek nincs más feloldása, csak a halál. Nem lesz ember belőle, amíg nem végez a *Hóhérr*al! Vagy talán mégis engedelmessé kellene annak az impulzusnak, amely lágertapasztalatai feltárására ösztökélte? Most úgy érzi, jobb, hogy nem tette, de talán mégis tartogat számára ez a téma olyasmit, amiről még maga sem tud.

Újabb zenés vígjáték megírása a feladat, emellett a színházi társaságot is el kell tűrnie, ami rossz hatással van rá, jegyzi meg. Vígjátékírásközben Dosztojevszkijt és Rilket olvas, hogy szellemileg fitt maradjon.

5.

1960. június 26-án, kéthavi habozás után ismét a lágeregény mellett teszi le a voksát, ismét úgy érzi, hogy ezt megírnia szükségszerű, annak ellenére, hogy egy ilyen mű kész anakronizmus és nem lesz kellemes olvasmány, hiszen témája és a formája a halál. Életellenes, sőt diabolikus, extrém könyv lesz – nem pózból, hanem mert a legsajátabb megélt valóság volt ilyen. A sötét szabadság jegyében fogja megírni a regényt, önmaga ellen fordulva azért, hogy önmaga legyen. Ezen a ponton üti fel a fejét Kertésznel az *öntagadás, önmegtágadás* témája, amely egész életében kínozni fogja. Már ilyen fiatalon olyan szabadságról medítál, amit csak a halál (halálra szántság, haláltapasztalat) és a saját életkedvének való ellenállás tud megadni. Itt írja le a magyarul talán „honvágy a halál után”-nak hangzó szókapcsolatot, amit a német kiadás címmel választott (*Heimweh nach dem Tode*). Ez a furcsa nosztalgia foglalja össze azokat az érzelmeket, amelyek lassan elvezetik a *Sorstalanság* megírásához.

Megerősödik a sejtelem, hogy ez a könyv a *Váráshegy* lesz rokon abban az értelemben, hogy itt is egy átlagos lélekben kattog majd az élet és a halál dialektikája – azzal a különbséggel, hogy

ónála nem a szellemből, hanem a testből indulnak ki a dolgok, az élet-halál harc a test valóságában játszódik le, s a halál bensőséges, testmélyi megélése – tehát a *muzulmán*nal való empatikus azonosulás – lesz a vezérmotívum. A *Varázshegy* idején a szellem vette bírálat alá az életet, az ő korában viszont az élet problematikusága a testben jutott kifejezésre és egy fiú belső világában tükröződött, amelyben szélsőséges erők ütköztek össze. Következésképp ma az élet csak nagyon kérdéses és szélőségesen problematikus formában tud manifesztálódni.

Júniusban a naplóiőr lejegyzí, hogy a regény első felét strukturálta ugyan, de fönnakadt a munkában. Értzi az egész elbeszélésnek a stílusát, ám az első fejezet, a háborús hangulat, a zavarodottság ábrázolása során elakadt. Lakonikusan, hemingway-esen, dinamikus szeretne írni, viszont nem dolgozta ki eléggé a cselekményt. Egyszerre kellene analitikusnak lennie és megjeleníteni a kamaszkor hamvasságát, költőiségét, ami nem megy.

Szeptemberben a póztalanság, valamiféle antistílus vagy primitív stílus kialakításán fáradozik, decemberben pedig megszületik a munkacím: *Muzulmán*, névelő nélkül. Immár végleg eldöntött, hogy egy kamaszfiú világát fogja bemutatni, az ő észleléseit követi. Addigra, sok próbálkozás után, elkészült a nyitójelenet és kidolgozta a gyermeki, infantilis látásmód és beszéd mód nyelvét. A gyerek természetesnek veszi az abszurdításokat, és semmi szüksége írói analízisekre, reflexiókra, magyarázkodásokra, amiként fölösleges leírások sem kellenek. Az a kérdés, hogy nem lesz-e így egyhangú és merev a szöveg, és sikerül-e mesterkélttség nélkül megszólaltatni a gyereket? Hogyan lehetne ábrázolni az fiú belső életét? Elbírája-e ez a gyerekhang az egész kompozíciót? Mert a kompozíció szigorú lesz, s a betartása elsőrendű követelmény.

Az alkalmazkodás regénye lesz a *Muzulmán*, hiszen a fiú szereti az életét és készséggel részt vesz az élet színjátékában – ehhez az alkalmazkodás, mondjuk úgy: a mimézis stílusát kell kidolgozni. A fiút durván kitépik abból a színjátékból, amibe beletanult. Groteszk, szomorú humor fakad majd ebből, ami több, mint Hemingway és Camus technikájának alkalmazása, írja. (A *Közöny* 1948-ban, majd 1957-ben jelent meg magyarul Gyergyai Albert fordításában, és a fiatal Kertész legfontosabb olvasmányai közé tartozott. A naplóban is leírja, hogy sokat tanult belőle, és a *Muzulmán* megtalált hangját neki köszönheti.)

Olyan emberi állapotot kell ábrázolnia, amely a mélytengeri halakéhoz hasonlatos – ilyen a *muzulmán* létállapota a halál peremén: néma, súlytalan, felőlőtlen. A *muzulmán* a növényi létezés szintjére reg-

rediál. A felszabadulás visszarántja őt a realitásba, ismét megjelennek a követelmények és a kényszerek. Immár az utolsó fejezet is alakot ölt az író képzeletében.

6.

A munka azonban ismét megszakad. 1961 áprilisában azt rögzíti a naplóiőr, hogy már elfelejtette, miért fogott neki ennek a lágerregénynek, és mi értelme lenne neki. Nem leli a munkához szükséges diszpozíciót és az eltökéltséget sem. Nem is biztos, hogy jó regény lett volna belőle, ha elkészült volna, annyi azonban biztos, írja, hogy az ő élete minden valóságának és igazságának alfája és ómegája: Buchenwald, és mindent ehhez mér. Buchenwaldban az örök igazságot, a tiszta egzisztenciát ismerte meg. (Innen a honvágy, a nosztalgia.) Súlyos kijelentés, azonban az egész életmű ismeretében nem mondhatunk mást: tényleg így lett.

Önmagában az írásnak nincs értelme, töri magát a naplóiőr. A saját igaz valóságunk megírására van szükség. Ez a nagy horderejű gondolat szintúgy az egész életművet fémjelezni fogja, miként az is, hogy az írás Kertész Imre számára a legsajátabb, legmélyebb énnel, a szelffel való kapcsolatfölvétel. Az írás médium, amelyben jelenlétünk formára talál és kapcsolódni tud a világhoz. A műforma célja nem más, mint saját tiszta jelenlétének a közlése, a műalkotásnak nincs egyéb célja, mint hogy legyen, jelen legyen, moralitás és becsvágy nélkül. Thomas Mannal szemben ő nem tartozik semelyik kultúrába, gondolkodik a fiatal Kertész, ő csak a saját sorsát írhatja. Ennek pedig része a *muzulmán*-lét: a bemocskolt, megalázott, szennyben hentergő, halálközeli alig-lét, amelyben egy tökéletes pillanatban megszűnik létezni minden, ami volt.

A stílusművelet – szemben a *Hóbér* ködös, metafizikus stílusával – a tisztaság és a világosság. A vígjátékírás fogságában Kertész immár a regényvilág iránt érez honvágyat. 1961 novemberében Szigligeten, az alkotóházban tartózkodik – ami azt jelenti számára, hogy hazatérhet önmagához, és végre lehetősége van önmagából, a saját centrumából írni: hazatalálni.

Naplójában megjelenik a *Gályanapló* első bejegyzésének zárómondata: „Ha türelmes leszek magamhoz, a csoda be fog következni.”¹⁸ Decemberben azonban ismét szünetel a regényírás, a fiatalember Balzacot olvas, és az illúziótlanság szükségességén gondolkodik.

1962 júniusáig váratnak magukra a naplóbejegyzések. Megtudjuk, hogy március–április óta ismét

a lágerregényen dolgozik, a stílus, amit majd végigvisz, az infantilis stílus immár kiérlelődött. Sikerült! Érti, hogy a regény magába szippantja, és esztétikai formában visszaadja az életét, azonban a kételemek sem tágítanak: tényleg ez a regény az ő sorsa? Tudna-e nélküle élni? (A választ mi már ismerjük.)

Filozófiailag az új regény a Thomas Mann-i humanizmus és a sartré–camus-i egzisztencializmus, a Hans Castorp-i halálvágyó életigenlés és a camus-i életre szomjas haláligenlés keveréke lesz. Az ő főhőse azonban a végén az életet fogja választani. 1962 novemberében szépen kirajzolódik a regény cselekménye: a főhős visszatér Budapestre, és felismeri, hogy az az élet, amelytől egy éve elszakították, folytathatatlan. Felismeri sorsában az értelmetlenségek sorozatát, és akceptálja, hogy így van. Ez lesz a katarzis, ez az elfogadás, ezáltal válik szabadabbá, s tovább tud élni tiszta tudattal és fennkölt megvetéssel.

1963 karácsonyára készül el az esszé vázlat a funkcionális emberről, ami Kertész életét végigkísérő újabb nagy téma: a tömegtársadalom emberének (a *Gályanapló*ban „tömegember”-nek nevezi) a portréja. A sorstalanság fogalmának kiterjesztése ez: a funkcionális ember nem a saját valóságát, nem a saját sorsát éli, a szervezett ember ő, akinek elvész a valóságérzéke, és a saját életének a valóság tartalmát is elveszíti; az élete szereppé, az arca maszkká válik. Ez ma a domináns embertípus, amely uralma alá hajtja a világot. A betegség, a szerelem, a halál tapasztalatát az ilyen ember minimalizálja, sőt eliminálja, beilleszkedik a társadalomba, komformistává válik. Erről az embertípusról nem lehet regényt írni, mert a művészet a szenvedő ember valóságához kapcsolódik. Nem marad más hátra, mint a könyörtelen, diszharmonikus, magányos művészet, amely nem tud választ kínálni semmire, kivonja magát a humanitás ideálok alól, s létszeretete paradox módon a tagadásban, a hitek és az értékek kritikájában tud csak kifejezésre jutni. A fiatal Kertész Nietzsche nihilizmusa felé fordul, és majd ha meglesz a *Munkanapló* magyar kiadása, kiderül, hogyan fordította le ezt a nietzschei vagy-vagyot: „Vagy szüntessétek meg tiszteleteiteket, vagy – magatokat!”¹⁹

A német rádióban hallom, hogy a berlini archívumban még egy kézirat lappang, melynek „Sein und Schreiben” (Lét és írás?) a címe, és ez is korai jegyzeteket tartalmaz; a *Gályanapló* elődje ez a kész vagy félkész mű, 1973-ig ível. Állítólag maga Kertész állította össze a személyes naplóiból szemezgetve. Ez csak egy hallomás. Hiába van Berlinben Kertész-archívum, Budapesten pedig gazdagon kistafí-

rozott Kertész Imre Intézet, hiába dolgozik itt is, ott is több fizetett munkatárs, számos filológus, szerkesztő, szakértő az ügyön – Kertész hagyatéka a legtöbbünk számára hozzáférhetetlen, a megjelent könyvei pedig a széles olvasóközönségnek szánt kiadványok, amelyek filológiai szempontból tűrhetetlen állapotban vannak. Kertész Imre hagyatéka szét van tépve, szellemalakja Magyarországon meg van hamisítva, a könyveinek egy része követhetetlen szerkesztői beavatkozásokon ment keresztül.

Kertész Imre nincs?

JEGYZETEK

- 1 Kertész Imre: *A néző. Feljegyzések 1991–2001*. Budapest, Magvető, 2016, 301–302.
- 2 <https://www.kerteszingyzet.hu/kerteszingyzet/kerteszingyzet-elet-rajz/v/54/>.
- 3 Kertész: *A néző*, i. m., 299.
- 4 Uo., 299–301.
- 5 <https://www.tagespiegel.de/kultur/nachlass-von-imre-kerteszingyzet-schicksal-eines-schicksallosen/21022752-all.html>.
- 6 Lásd Sipos Balázs tanulmányát: Sonderberg bűne. In: *Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*. Budapest, Magvető, 2021, 173–251.
- 7 <https://www.kerteszingyzet.hu/kerteszingyzet/kerteszingyzet-elet-rajz/v/54/>. Ezt az élményt a *Stockholmi beszéd*ben is leírja és *A kudarc*ban is elbeszéli.
- 8 https://reader.dia.hu/document/Kerteszingyzet-Imre-A_stockholmi_beszed-982.
- 9 Nevezhetjük ezt naplónak, szerintem lelkigyakorlatokról van szó, lásd erről: Radics Viktória: Önkínzás, ének. Kertész Imre exercitiumai. In: *Identitás, nyelv, trauma*, i. m., 123–173.
- 10 „Én, a hóhér...” In: Kertész Imre: *A kudarc*. Budapest, Szépirodalmi, 1988, 321–334.
- 11 Kertész Imre: *A végző kocsmá*. Budapest, Magvető, 2017, 346.
- 12 Köszönet egy díjért. In: Kertész Imre: *A gondolatnyi csenő, amíg a kivégzőosztag újratölt*. Budapest, Magvető, 1998, 211.
- 13 Kertész: *A végző kocsmá*, i. m., 381.
- 14 Uo., 382.
- 15 Uo., 325, 392.
- 16 A *Gályanapló* első jegyzete a lágerek „muzulmánjának” belső létállapotát, jobban mondva halálállapotát tárta fel. A könyvből ez a jegyzet végül kimaradt, a *Múlt és Jövő* 1989/1-es számában azonban olvasható. Lásd erről: Kőbányai János: *Kerteszingyzetnapló*. Budapest, Múlt és Jövő, 2016, 104–105.
- 17 https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/fi/i/file_40_1.pdf.
- 18 Kertész Imre: *Gályanapló*. Budapest, Holnap, 1992, 9.
- 19 Friedrich Nietzsche: *Vidám tudomány*. Fordította Wildner Ödön. Budapest, Világirodalom Könyvkiadó-vállalat, é. n., 252.